Universiteit
Leiden
The Netherlands

Chirurgijns in den vreemde: de geneeskundige zorg van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) voor haar personeel in Azië

Zwaard, A.M.

Citation
Zwaard, A. M. (2025, January 21). *Chirurgijns in den vreemde: de geneeskundige zorg van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) voor haar personeel in Azië*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/4177178

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/4177178

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Chirurgijns in den vreemde

De geneeskundige zorg van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) voor haar personeel in Azië

Ton Zwaard

Copyright 2024 © Ton Zwaard

All rights reserved. No parts of this thesis may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means without permission of the author.

Provided by thesis specialist Ridderprint, ridderprint.nl
Printing: Ridderprint
Layout and design: Stouten, persoonlijkproefschrift.nl

Achterzijde: Scheepssoldijboek van het VOC-schip Horssen (NL-HaNA, VOC, 1.04.02, inv. nr. 6093).

Chirurgijns in den vreemde

De geneeskundige zorg van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) voor haar personeel in Azië

Proefschrift
ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus prof. dr. ir. H. Bijl,
volgens besluit van het college voor promoties
te verdedigen op dinsdag 21 januari 2025
klokke 13.00 uur

door

Antonius Maria Zwaard
geboren te Den Haag

Promotores:

Prof. dr. J.J.L. Gommans
Prof. dr. H. Beukers †

Co-promotor:

Dr. A. Weber (Universiteit Twente, Enschede)

Promotiecommissie

Dr. A.M.C. van Dissel
Prof. dr. M. van Groesen
Prof. dr. E.S. Houwaart (Universiteit Maastricht)
Prof. dr. J. van Lottum (Radboud Universiteit, Nijmegen)

Voorwoord

In het jubeljaar 2002 bezocht ik het Scheepvaartmuseum te Amsterdam, exact vierhonderd jaren tevoren werd de VOC opgericht. Aan de kade lag de replica van het VOC-schip Amsterdam. Op dit schip raakte ik geïnteresseerd in de geneeskundige zorg die zich op deze schepen en in Azië moet hebben afgespeeld. De noodzaak werd gevoeld om mij als niet-historicus te bekwamen in het doen van historisch onderzoek. Dat was de reden dat ik in 2007 de mastercursus Geschiedenis der Geneeskunde volgde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Een breed scala aan onderwerpen en docenten passeerde de revue en een van de docenten was Harm Beukers, hoogleraar Geschiedenis der Geneeskunde te Leiden, dé autoriteit op het gebied van de geneeskunde bij de VOC. Hij werd mijn begeleider bij de voltooiing van mijn afstudeerscriptie op basis van secundaire bronnen over de geneeskunde bij de VOC.

Het was hierna niet zeker of de originele VOC-archieven voldoende informatie bevatten om een uitgebreider onderzoek te doen naar de geneeskundige zorg in Azië. Daarom volgde een periode van verkennnende onderzoeken in primaire bronnen in het Nationaal Archief te Den Haag. Na die eerste verkenningen van primaire bronnen en de publicatie van een artikel in het tijdschrift *Geschiedenis der Geneeskunde*, werd de basis gelegd om verder onderzoek te gaan doen en een proefschrift te gaan schrijven. Harm Beukers werd hierbij mijn promotor.

Naast mijn werk als huisarts te Druten en als docent-mentor voor geneeskundestudenten aan de Radboud Universiteit bezocht ik in de loop van meerdere jaren vele malen het Nationaal Archief te Den Haag. Met veel steun van de medewerkers daar vond ik mijn weg in VOC-archieven. Met name studiezaal-medewerker Frank Kanhai was hierbij een grote steun. Van vele honderden archiefstukken maakte ik foto's die ik later thuis uitwerkte. Er bestond toen nog geen digitale beschikbaarheid. Na een aantal jaren waren de VOC-archieven via internet beschikbaar en heeft dit mijn onderzoek een enorme impuls gegeven. De beschikbaarheid van transcripties via het GLOBALISE-project van het Huygens Instituut hebben in het laatste jaar een kleine bijdrage geleverd aan mijn al beschikbare kennis. In de Universiteitsbibliotheek van de Radboud Universiteit te Nijmegen heb ik een groot aantal secundaire bronnen kunnen bestuderen. Op de dagen dat ik niet op de praktijk aanwezig was werd mijn afwezigheid waargenomen door mijn collega's Jolijn van Baar en Jan van Herpen.

In de loop van de tijd heb ik veel steun ondervonden van Dr. Annette Bierman, farmacoloog en farmacie-historicus, die als een wandelende encyclopedie mij wegwijs maakte in de historie van de farmacie en van wie ik het in 1981 uitgekomen boekje 'Bataviasche Apotheek (1746)' heb gekregen. Dit is een in 1952 in de Leidse Universiteitsbibliotheek ontdekte uitgave uit 1746 en waarin vele in de VOC-tijd in gebruik zijnde composita staan beschreven. De afbeelding in het proefschrift van de Bataviasche Apotheek is uit dit werk afkomstig.

Helaas hebben Harm Beukers en Annette Bierman de afronding van mijn proefschrift niet meer mee mogen maken, Harm overleed in 2020 en Annette in 2023. Het was bijzonder verheugend dat Jos Gommans in het najaar van 2020 bereid was om de begeleiding bij de totstandkoming van mijn proefschrift over te nemen. Of het is gelukt om van een natuurwetenschappelijk opgeleide huisarts een historicus te maken laat ik over aan de lezer, maar dat ik het krediet kreeg om een historisch proefschrift te schrijven heb ik bijzonder gewaardeerd. Omdat Jos Gommans 'vers' in

de materie terecht kwam kon hij opmerkingen maken die mij als onderzoeker opnieuw bij de les hielden en ik mij steeds weer moest afvragen wat ik de lezer nu precies wilde laten weten. Ook het aanbrengen van structuur in de zee aan informatie die ik had verzameld is een belangrijke verdienste van Jos Gommans. In een latere fase was ook Andreas Weber bij de totstandkoming van mijn proefschrift betrokken en maakte hij opmerkingen en deed suggesties die mij op weg hielpen om de hoofdzaken beter van de bijzaken te scheiden.

In de loop van de tijd heb ik veel steun ondervonden van mijn goede vriend en historicus Huub Kurstjens en was hij vaak een luisterend oor tijdens onze lange wandelingen door het land van Maas en Waal. De opmerkingen en suggesties van de historicus en schrijver Leo van Bergen hebben mijn manuscript naar een hoger niveau getild.

En last but not least mijn echtgenote Maria van Uem, die gedurende vele jaren de verhalen over de VOC heeft moeten aanhoren en mij vaak kwijt was omdat ik weer in een of ander archief of bibliotheek verkeerde of VOC-archieven aan het verwerken was. Haar voortdurende steun, stimulans en toeverlaat is voor mij van grote waarde geweest.

Inhoudsopgave

Voorwoord ... 5
Inhoudsopgave ... 7
Lijst van afbeeldingen, tabellen en bijlages ... 9
Inleiding ... 12

1 Het geneeskundig personeel van de VOC in Azië ... 35
1.1 Inleiding ... 36
1.2 Samenstelling van de medische dienst van de VOC ... 38
1.3 Opleiding en werving van chirurgijns en apothekers ... 44
1.4 Herkomst van chirurgijns en apothekers ... 50
1.5 Loopbanen van chirurgijns ... 51
1.6 Loopbanen van apothekers ... 64
1.7 Patronage bij de medische dienst ... 68
1.8 De mobiliteit van chirurgijns ... 70
1.9 Geneeskundige bezetting van enkele VOC-vestigingen ... 73
1.10 Samenvatting ... 75

2 De medische zorg door de VOC ... 79
2.1 Inleiding ... 80
2.2 De kosten en het financiële nut voor de Compagnie ... 84
2.3 Arbeidsongeschiktheid van VOC-personeel en repatriëring ... 90
2.4 Echelonnering en separeren ... 95
2.5 De bouw en het onderhoud van hospitalen ... 110
2.6 Spreiding van gezondheidsvoorzieningen ... 125
2.7 Samenvatting ... 130

3 Geneesmiddelen voor VOC-vestigingen in Azië ... 135
3.1 Inleiding ... 136
3.2 Bevoorrading en kosten ... 141
3.3 De centrale rol van Batavia ... 151
3.4 Lokale bevoorrading als oplossing ... 154
3.5 De Portugezen en de Spanjaarden ... 155
3.6 De invloed van botanici ... 157
3.7 Aanvoer vanuit Surat, Gamron en Bengalen ... 169
3.8 De rol van de overige vestigingen ... 177
3.9 De casus Ceylon ... 183
3.10 Bureaucratische maatregelen ... 196

3.11 De laatste jaren van de geneesmiddelenvoorziening 206
3.12 Samenvatting 209

Conclusie 212
Bibliografie 215
Bijlages 233
Samenvatting 246
Summary 250
Curriculum vitae 254

Lijst van afbeeldingen, tabellen en bijlages.

Afbeeldingen

Afbeelding 1. Generale landmonsterrol van Amboina uit 1710, met vermelding van zeven medewerkers 'van de geneesconst'. 27

Afbeelding 2. Een pagina uit het scheepssoldijboek van het VOC-schip *Suzanna* voor de Kamer Amsterdam, 1725. Beschreven wordt aan de rechterzijde de loopbaan van derde-chirurgijn Carel Frederik van Bergeau. 28

Afbeelding 3. Uitsnede uit de vermelding van Carel Frederik van Bergeau. 29

Afbeelding 4. Plattegrond van fort Oranje te Ternate in 1664 waarop in de legenda een hospitaal wordt vermeld. 30

Afbeelding 5. Deel van de 'Eijsch van medicamenten voor Indien voor den jaere 1692 uijt 't patria'. 31

Afbeelding 6. Examen van Land- en Zeechirurgie, door Johannes Verbrugge, stadschirurgijn en examinator te Middelburg, uitgave uit 1714. 53

Afbeelding 7. Het verzoek van de chirurgijns Van Rensen en Steenkool om in aanmerking te komen om te Banda opperchirurgijn Van der Ligt op te volgen. 58

Afbeelding 8. Overzicht van in 1753 te repatriëren arbeidsongeschikte personen en de reden waarom ze werden gerepatrieerd: 'Rolle der natemeldene impotenten bescheijden op 't retourschip Kivitsheuvel'. 94

Afbeelding 9. Het monogram boven de ingang van het huidige gerestaureerde leprozenhospitaal te Hendala waarop het jaar 1708 wordt vermeld toen de opening van het hospitaal plaatsvond. 104

Afbeelding 10. Het gebouw van de Javasche Bank te Batavia, het voormalige Binnenhospitaal te Batavia, gezien vanuit de binnentuin, eind negentiende eeuw. 112

Afbeelding 11. Gevelsteen ter gelegenheid van de eerstesteenlegging op 28 juli 1732 van het nieuwe hospitaal te Semarang. 115

Afbeelding 12. Aanzicht en plattegrond van een nieuw stenen hospitaal op Onrust in 1788. 118

Afbeelding 13. Doorsnede van een beoogde ziekenzaal in Batavia uit 1768, gebaseerd op de inzichten van Hales. Bij 'd' worden de vensters vlak onder de zoldering aangegeven en bij 'g' de luchtpijp vanuit de ziekenzaal door het dak naar buiten. 123

Afbeelding 14. Opname van een origineel venster van het Nederlandse hospitaal te Colombo, waarbij aan de bovenzijde de open structuur met de schuine honingraatstructuur te zien is, gebaseerd op Portugese invloeden. 125

Afbeelding 15. Overblijfselen van de voorgalerij van het Compagnies hospitaal te Neira. 128

Afbeelding 16. Een deel van de geneesmiddelenlijst vanuit Batavia voor Semarang in 1703, in de linker kantlijn afgetekend door twee personen. 145

Afbeelding 17. Deel van de vroegst bekende bestelling van geneesmiddelen en bestanddelen voor geneesmiddelen voor Batavia (Generale Eis) in 1628. 154

Afbeelding 18. Deel van de lijst Ceylonese medicinale zaden in 150 zakjes, zoals die in 1778 aan de Amsterdamse hoogleraar en botanicus Burman werden gestuurd. 168

Afbeelding 19. Bestelling van bestanddelen voor geneesmiddelen vanuit Gamron in 1641 en bestemd voor Batavia. 172
Afbeelding 20. Deel van de 'Catalogus der benoodigde medicamenten voor de directie van Bengalen voor den jaare anno 1740'. 176
Afbeelding 21. 'Catalogus der medicamenten voor 't comptoir Japan', Dejima 1698. 182
Afbeelding 22. Het besluit in de vergadering van Gouverneur-Generaal en Raden van 15 oktober 1745 om opperchirurgijn Johannes Lerch als botanicus naar Ceylon te laten gaan. 189
Afbeelding 23. Persoonlijke aantekening uit 1977 van prof. Kosterman in de 'Icones Plantarum Malabaricum' dat de titel eigenlijk 'Icones Plantarum Zeylanicum' zou moeten zijn. 191
Afbeelding 24. Toepassingsgebieden van lokale geneesmiddelen uit Ceylon, begin achttiende eeuw. 192
Afbeelding 25. De Vernieuwde Amsterdamsche Apotheek, 1767. 199
Afbeelding 26. Bataviasche Apotheek, een formularium uit 1746. 202
Afbeelding 27. 'Lijste van de inlandse kinderen die desen jaare met de ondertenoemene retourscheepen naar het vaderland vertrecken'. 237
Afbeelding 28. Ontwerp van het leprozenhuis te Hendala, 1694. Innovatief is de vierdeling van het gebouw, afhankelijk van het aantal patiënten kon de helft of eenvierde gesloten worden. 238
Afbeelding 29 Deel van de bestellijst van instrumenten en gereedschappen voor Ceylon en Malabar, 1666. 240
Afbeelding 30. Overzicht van opgenomen patiënten in het hospitaal van Ternate in 1745. 241

Tabellen.

Tabel 1. De plaats waar chirurgijns, werkzaam in Batavia en Ceylon, geworven werden voor de medische dienst. 47
Tabel 2 Verdeling van chirurgijns naar vestiging en herkomst 50
Tabel 3. Gages van chirurgijns bij indiensttreding en na bevordering in 1693. 56
Tabel 4. Rang bij aanvang dienstverband van uit Europa afkomstige opperchirurgijns te Batavia 60
Tabel 5. Redenen 'einde-dienstverband' van uitgevaren VOC-chirurgijns. 63
Tabel 6. Frequentieverdeling van de lengte van dienstverbanden van apothekers. 65
Tabel 7. Gages van apothekers en apotheekmedewerkers in Batavia in 1753. 66
Tabel 8. Herkomst van hoofden van medische diensten in VOC-vestigingen in de loop van de achttiende eeuw. 70
Tabel 9. Verdeling naar herkomst van lokaal afkomstige en geworven chirurgijns. 72
Tabel 10. Overzicht van de hoofden van medische diensten in Batavia en omgeving, 1720. 74
Tabel 11. Lijst met patiënten en hun aandoeningen in het hospitaal van Banda die in 1732 werden overgeplaatst naar Batavia. 92
Tabel 12. Het aantal schepen per boekhoudjaar dat vanuit Amsterdam naar Batavia voer en het aantal daarvan dat geneesmiddelen vervoerde. 142

Tabel 13. Opgave van in Batavia in 1765 ontvangen geneesmiddelen vanuit Nederland met het schip Noord-Beveland en de redenen waarom de geneesmiddelen niet meer bruikbaar waren. 143
Tabel 14. De waarde in guldens van 'medicamenten' vanuit Surat naar Batavia ten opzichte van de totale waarde van de scheepsladingen (bron: Database Boekhouder-generaal). 150
Tabel 15. Benodigdheden uit Surat voor Batavia voor het jaar 1728. 170
Tabel 16. Aantallen medicinale zendingen vanuit Surat naar VOC-vestigingen, achttiende eeuw. 171
Tabel 17. Het aantal schepen dat rechtstreeks vanuit Amsterdam naar Ceylon voer en het aantal daarvan dat geneesmiddelen vervoerde per boekhoudjaar (bron: database Boekhouder-generaal). 196

Bijlages

Bijlage 1. Beschrijving van een aantal geraadpleegde archieven. 233
Bijlage 2. Over de begrippen inlands en inheems. 235
Bijlage 3. Plattegrond van het leprozenhospitaal te Hendala, 1694. 238
Bijlage 4. Transcriptie van het verslag van de zoektocht naar een geschikte locatie voor het nieuwe leprozenhospitaal te Cochin, 5 december 1716 239
Bijlage 5. Medische instrumenten voor Ceylon en Malabar, 1666. 240
Bijlage 6. Overzicht van opgenomen patiënten in het hospitaal van Ternate in 1745. 241
Bijlage 7. Specificatie van materialen voor de bouw van het hospitaal te Soerabaija, vesting Providentia, Java's Noordoostkust in 1731. 242
Bijlage 8. Deel van de opneming van de geneesmiddelen en instrumenten meegekomen met het schip *Meeroog* dat op 14 april 1718 was aangekomen in Batavia vanuit Amsterdam. 244
Bijlage 9. Stroomdiagram van hoe de werving van personen in Azië om tot chirurgijn te worden opgeleid verliep. 245